

Forfatter: Palladius, Peder

Titel: Peder Palladius' Danske Skrifter

Citation: Palladius, Peder: "Peder Palladius' Danske Skrifter", i Palladius, Peder: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. af Lis Jacobsen , H.H. Thiele, 1911-1926, s. 1. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/catalog/adl-texts-palladius05val-shoot-idm140381312271504/facsimile.pdf> (tilgået 26. april 2024)

Anvendt udgave: Peder Palladius' Danske Skrifter

INDLEDNING.

I.

DEN 2. Septbr. 1537 blev Palladius viet til Superintendent over Sjællands Stift. Samme Efteraar træffer vi ham i fuld Virksomhed (se Rørdam, Univ. Hist. I. 514 f.). Først visiterede han Købstæderne, derefter Landsognene. I *En Traktat* etc. 1553 (Bind II. S. 314) skriver han selv om disse sidste Visitatser:

„det er nu, ti aar liden, ieg . . viliterede alle fogne Kircker, her vdi Sielandtz Iticth, oc haffuer icke liden verit mig mueligt, at fare Iaa igennem Sieland, Sogen fra logen . . vdi trehundrede oc halffemtelinds tiffue logne Kircker . .“

Det ses heraf, at Sogne-Visitatsen i sin Helhed har omfattet 390 Kirker, og at den Visitats, Palladius afsluttede for „ti aar siden“ — altsaa c. 1543 — var den sidste fuldstændige Visitats, han gennemførte. Da det er udelukket, at han i Tiden fra Efteraaret 1537 til c. 1543 skulde have naaet igennem mere end én Visitats, har denne (første og sidste) fuldstændige Visitats altsaa strakt sig over femsex Aar. Dette bekræftes ved en Ytring i et 1543 affattet Brev, hvori han siger, at hans Visitats næppe kan fuldføres i et Femaar (se ndf. S. 2).

Fra Sv. Grundtvig i 1872 udgav Visitatsbogen, har det været en almindelig Antagelse, at Palladius har skrevet Visitatsbogen, i den Form vi kender den, i Midten af det Femaar, der udgjorde hans første (og som man har ment afsluttende) Visitats, d. v. s. man har tidsfæstet Affattelsen til „1540 eller 41“ (jfr. G.s Udg. S. XVII). Denne Tidsfæstelse er naaet paa Grundlag af en enkelt Sætning i Visitatsbogen. Hvor Talen er om Hans Skram i Farringløse, hedder det (ndf. S. 134 L. 1 f.): „der er jo giordt bøn for hannom nu miere end udj halfftridie hundrede sognekirker, som ieg haffuer offuerfaret med den arbed och flyttighed, ieg giør

v.

1

idag hoß eder". Heraf har man sluttet, at Palladius paa det Tidspunkt ialt havde visiteret halvtredje hundrede Kirker og ikke flere. Men det er en dristig Slutning. Sæt at Palladius overhovedet intet har anet om den fattige Bonde Hans Skram, da han visiterede de første Par Hundrede Kirker, ja sæt at Hans Skram først er blevet „besat“, da Palladius var Halvdelen af sin Visitats igennem! I saa Fald maa Sætningen tolkes saaledes: „saa snart jeg erfor Hans Skrams Skæbne, har jeg ladet bede for ham i Kirkerne — det er indtil Dato i 250 Kirker“; og da maa disse Kirker fordeles med 190 paa den første Visitats og 60 paa den næste Visitats. M. a. O.: det eneste Sætningen forudsætter er, at der paa det Tidspunkt, den skrives, mindst har været Visitats i 250 Kirker, d. v. s.: den kan tidligst være skrevet omkr. 1540—41 (naar 390 Kirker tager 5-6 Aar, maa jo 250 Kirker tage 3—4 Aar); men den kan være skrevet naar som helst fra da af, indtil Palladius helt ophørte at visitere.

Naar dette sidste Tidspunkt — ligeledes i Henhold til Sv. Grundtvig — sættes til 1543, forekommer ogsaa denne Tidsfæstelse mig forhastet. Grundlaget er det foran citerede Sted i Fortalen til en Traktat: „det er nu ti aar siden ieg . . . visiterede alle sogne kircker her udi Sielandtz sticth“. Af denne Sætning sluttede Grundtvig, at Palladius overhovedet ikke havde visiteret siden 1543 (G.s Udg. S. XV); men det eneste man kan slutte er dog som nævnt, at det er en halv Snes Aar siden, at han har visiteret alle Stiftets Sognekirker, d. v. s. at han har afsluttet en fuldstændig Visitats. Derimod tror jeg i en anden Kilde: det foran omtalte Brev fra Palladius 1543, at finde et Vidnesbyrd, der just viser, at han i 1543 har begyndt en ny Visitats. I dette Brev, der er trykt i Udgaven af *Formula Visitationis* 1555, hedder det: „Mea visitatio, si superstes fuero, vix intra quinquennium finietur“ (se Udg. i *Danske Kirkelove* II. 21). Hermed kan Palladius jo umulig sigte til den afsluttede Visitats, da han overfor denne ikke behøvede at tage Forbeholdet: si superstes

fuero; Sætningen maa hentyde til en Visitats, som han er i Gang med, og som han — hvis han overhovedet oplever dens Afslutning — næppe vil kunne fuldende indenfor et Femaar (han har jo sine Erfaringer fra den første Visitats). Grænsen for det Tidspunkt, inden for hvilket Visitatsbogen er affattet, er dermed udskudt paa det uvisse.

Der findes imidlertid nogle Holdepunkter for en Tidsfæstelse, som hidtil ikke har været fremdragne.

I de 4. Maj 1542 stadfæstede „Ribeartikler“ er der en Bestemmelse om, at Horsager skal paadømmes af Kapitlet. Dette forudsættes i den i Visitatsbogen (ndf. S. 90) givne Beretning om den unge Skalk i Stevnsherred, der „i dette aar“ belagde sig med en Dannemands Datter og derfor blev stævnet „till Roeskild dom“. Man maa heraf slutte, at dette Sted er yngre end Ribeartiklerne. Skulde man mene, at Praxis jo godt kan være ældre end den lovformelige Stadfæstelse, saa lader i hvert Fald flg. Sted (ndf. S. 96) ingen Tvivl tilbage om, at Ribeartiklerne er ældre end Visitatsbogen: „Her lader ieg førft oplæbe for dem huad kong: mayt: ordinantz indeholder der om, som bleff ikkchet udi Ribe paa herredage, om tiende oc degne redtzel“, jfr. Noterne ndf. S. 188. Endelig har vi i Kapitlet om Provsten (ndf. S. 145) et tredje Holdepunkt for Tidsfæstelsen. Det hedder her: „den proustbog som ieg haffuer . . skreffuet“. Denne Provstebog er og kan kun være den 1543 til Provst Melchior Jensen udarbejdede Formula visitationis, som i Udgaven 1555 siges at have været i Brug i Sjællands Stift siden 1543, og som just betegnes som „libellus visitationis præpositorum“ (se Danske Kirkelove II. 19). Da man nu ikke kan antage, at alle de her anførte Steder skulde være senere Indskud, maa man slutte, at Visitatsbogen, i den Form vi kender den, er afsluttet efter 1543. Paa den anden Side finder vi allerede 1544 i Palladius' trykte Skrifter Stykker, der stemmer saa nøje med Visitatsbogstexten, at et Afhængighedsforhold er givet. Som jeg ndf. nærmere skal paavise, er der ingen

Tvivl om, at det er Visitatsbogtexten i den foreliggende Form, der har dannet Grundlag for de tilsvarende Steder i Skrifterne, ikke omvendt; og man tør derfor fastsætte Afsluttelsen af Texten i den os overleverede Form til Aarene 1543—44, d. v. s. efter Fuldendelsen af Palladius' første Visitats og i Begyndelsen af den følgende Visitats.¹

Thi — derom er der ingen Tvivl — den er i det væsentlige affattet „i Marken“, delvis endda med en bestemt Egn for Øje, ikke ved Skrivebordet i Bispegaarden i København. Mangfoldige Steder viser dette. Et enkelt skal nævnes: Kapitlet om Helligdomsgang. Det hedder her: „derfom du vilt io gaa fra huße till helligdom, da gach her heden til Haggested der skalt du finde den fattige gammel fognepreft her lens .. Vilt du lenger fra huße, da .. gach bort thill Farendeløß, det ligger hof Ringfted .. Ville i endnu gaa lenger till helligdom, da gaar hen hoß Kiøbenhaffn thill et [Sted] heder Gientoffte“ osv. (ndf. S. 132—34). Saaledes skriver man ikke, hvis man udarbejder et Visitatsforedrag for det samlede Stift.

Og ligesom Visitatsbogen, hvad allerede Grundtvig har gjort opmærksom paa, er skrevet med lokale Forhold i Tanken, saaledes er den forfattet til personligt Brug. Den er ikke en Anvisning for Palladius' Embedsbrødre, saalidt som den, i den overleverede Form, kan være bestemt til Trykken. Et ubestrideligt Vidnesbyrd herom er dens stadige Benyttelse af 1. Person i de smaa indstrøede Bemærkninger om, hvad Superintendenten paa det eller det Punkt skal foretage sig (se fx. S. 25 L. 26, S. 79 L. 32, S. 85 L. 3 f., S. 96 L. 9); men desuden bærer hele Stilen Præg af, at Bogen er nedskrevet som Notater og ikke er beregnet til Udgivelse; hvorledes Texten da havde været, kan man nemlig se af de Stykker af Visitatsbogen, som blev trykt: her blev Lokalfarven vidsket ud, her blev Sætningsbygningen slebet til, her blev Improvisationens friske Formløshed erstattet med vedtægtsmæssig Korrekthed (se Kap. III ndf.).

¹ Jfr. Tilføjslen ndf. S. 240.

Af Visitatsbogen er bevaret to af hinanden uafhængige Haandskrifter.

1. Det ældste Haandskrift er en Udskrift, der indeholder: sidste Stykke af Præfationen, hele Planen for Visitationen („Summa Visitationis“) og alle Overskrifter over de enkelte Parter og Kapitler. Udskriften er rimeligvis taget i 1543—44 af Palladius' Embedsbroder, Superintendenten over Fyns Stift, Jørgen Jenssen Sadolin. Dette for Bestemmelsen af Visitatsbogstexten meget vigtige Aktstykke er beroende i Fyns Bispearkiv (paa Rigsarkivet). Det har været indhæftet i en Protokol sammen med et andet Aktstykke, ved Hjælp af hvilket det med stor Sandsynlighed kan tidsfæstes. Det sidste Aktstykke, der er skrevet paa samme Papir, med samme Blæk og samme Haand som Visitatsbogudskriften, er et (formentlig) egenhændigt Udkast til et Brev fra Sadolin til Kongen om Niels Palladius' Ansættelse som Prædikant og Læsemester i Maribo 1544. De to Aktstykker gør Indtryk af fuldstændig Samtidighed.¹

Rimeligvis har Jørgen Sadolin da paa et Besøg hos Peder Palladius drøftet Visitatsformen med ham; og Palladius har da vist Sadolin sin nylig skrevne Visitatsbog, som S. har taget den omtalte Udskrift af. Denne stemmer saa at sige ganske med den fuldstændige, men meget yngre Afskrift i Thotts Samling (med dennes Inkonsekvens i Kapitelinddelingen osv.) og bekræfter derved denne Afskrifts Overensstemmelse med Palladius' Original. Udskriften er gengivet i sin Helhed, ndf. S. 234 ff., hvor ogsaa dens litterærhistoriske Forhold og de enkelte Afvigelser fra Thotts Hs. er meddelt. Et Facsimile af 1. Side findes modstaaende som Bilag 1.

¹ Der kendes ikke noget absolut autentisk Brev fra Sadolin, ikke engang en Underskrift. Udkastet til Brevet om Palladius gør dog efter dets hele Art Indtryk af at være en egenhændig Konzept, ikke en Afskrift efter en Renskrift. Brevet er f. Ex. skødesløst underskrevet, med Forkortelser i Navnet, som man selv skriver sit Navn i et Udkast, ikke som en Afskriver efterskriver Superintendentens Navn.

2. I sin Helhed er Visitatsbogen bevaret i en Afskrift fra 17. Aarh., der — som nærmere omtalt af Sv. Grundtvig (G.'s Udg. S. XXVIII ff.) — udgør en Del af et større Haandskrift, med Aktstykker til den danske Kirkes og Skoles Historie, samlet i Aarene c. 1620 til 1640 af Mester Anders Pedersen Hegelund, en Søn af Biskop Peder Hegelund. Dette Hs., der i sin Tid har tilhørt Langebek, solgtes paa hans Auktion. Kirkehistorikere og Litteraturhistorikere i første Halvdel af 19. Aarh. eftersøgte det forgæves; først i 1866 genfandtes det i den Thottske Manuskriptsamling paa det kgl. Bibliotek af Biblioteksassistent Weeke. Den daværende Overbibliotekar Chr. Bruun udskar i sin Glæde Visitatsbogsafskriften af Haandskriftet (S. 365, ny Paginering) — saaledes at f. Ex. A. C. L. Heiberg, der udgav Afskriften 1867, ikke anede, at den var Del af et andet Haandskrift; Heiberg manglede derfor Midler til en rigtig Tidsfæstelse af Afskriften. Denne er ikke senere blevet forenet med sit Ophav, men findes som et selvstændigt Hs., Thott Nr. 2041^b, paa det kgl. Bibliotek.

Visitatsbogsafskriften bestaar af 80 Blade, nu pagineret (1—159), fordelt i 11 Læg. Tilskriften paa første Blad (se Bilag 2) viser, at Grundlaget for den bevarede Afskrift har været et Haandskrift, som Arvingerne efter Riber-Kanniken Mester Thomas Knudsen skænkede den daværende Lektor ved Domkapitlet Peder Hegelund straks efter Thomas Knudsens Død 5. Januar 1581. Hvor nær dette Hs. har staaet Palladius' Original-Ms., lader sig næppe afgøre; den Mulighed kan ikke siges at være udelukket, at det var selve Original-Ms.'et, Thomas Knudsen ejede, saa den bevarede Afskrift som Grundlag har Palladius' Original, men muligt er det ogsaa, at en eller flere Afskrifter ligger mellem denne og vort Haandskrift.¹

¹ Da den Hypotese er fremsat, at Thott 2041^b skulde være det Hs., Peder Hegelund modtog fra Th. Knudsen, og at dette Hs. da af hans Søn skulde være indbundet sammen med de øvrige Afskrifter i Thott 2041, skal det bemærkes, at den af Grundtvig givne Begrundelse af

Titelbladet er, som meddelt hos Grundtvig, skrevet af Anders Hegelund, der ligeledes har skrevet de to første Linjer af Fortalen (nærv. Udg. S. 25 L. 3—L. 5: *herre*); derefter fortsætter en anden Haand fra p. 3 til 10 i Hs.'et (Udg. S. 25 L. 5: *kongl.*—S. 30 L. 11: *dag*), hvorefter en tredje Haand tager fat og vedbliver p. 56 ned (Udg. S. 30 L. 11: *det ehr*—S. 56 L. 4: *deris*). Inden denne Skriver har sluttet, har imidlertid Anders Hegelund fortsat p. 57 øverst i Hs.'et, saa Skriveren har maattet klemme de sidste Ord sammen for at faa Plads (se Noten til S. 56 L. 4). Mester Anders skriver nu selv et Par Sider p. 57—58 (Udg. S. 56 L. 5: *gilde*—S. 57 S. 23: *fal-*), og derefter fortsætter en fjerde Haand Bogen ud, p. 57—159 i Hs.'et (Udg. S. 58—147).

Af de fire, der har afskrevet Visitatsbog-Hs.'et, har Anders Hegelund (som i det følgende betegnes som 1. Haand) skrevet c. 2 Sider, anden Haand c. 8 Sider, tredje Haand c. 47 Sider og fjerde Haand c. 103 Sider.

En nærmere Betragtning af de fire Hænder, af hvilke Prøver findes i efterfølgende Facsimiler (Bilag 3—5), vil vise, at hver har sine ortografiske Ejendommeligheder, saaledes at man ikke af Hs.'ets ortografiske Sprogform med Sikkerhed kan slutte til Forlæggets, og derfor — selv ved en indgaaende Undersøgelse af Hs.'et — kun vil kunne faa meget mangelfulde Oplysninger om Palladius' Ortografi, selv om Forlægget var Palladius' Original-Ms. Under disse Omstændigheder maa det falde udenfor nærv. Udgaves Ramme at give en indgaaende Skildring af de forskellige Skrivers Sprogform; det vil være tilstrækkeligt at give nogle Exempler paa, hvad der særpræger hver af dem.

Hs.'ets oprindelige Samhørighed er afgørende. Der er ikke Tvivl om, at Visitatsbogsafskriftens 1. og 4. Haand har skrevet store Stykker af Thott 2041^a, deriblandt Stykker som først er affattede et halvt Aarhundrede efter, at Peder Hegelund fik Visitatsbogen af Thomas Knudsen; og der er desuden fuldstændig Samtidighed (om ikke Identitet) mellem Visitatsbogsafskriftens 2. og 3. Haand og et Par andre af Hænderne i Thott 2041^a. Dertil kommer, at den Papirsart, der er anvendt, i hvert Fald i Afskriftens 1. Læg, ogsaa er repræsenteret i Thott 2041^a.

Bedst Grundlag for en Sammenligning giver naturligvis 3. og 4. Haand, der hver henholdsvis har skrevet henved et halvt Hundrede og godt et Hundrede Sider, mens 2. Haand jo knap har skrevet 8 Sider og 1. Haand kun 2 Sider.

4. Haand har som Ejendommeligheder, der ikke findes hos nogen af de øvrige Hænder, bl. a. Gengivelse af de jyske Former *det* „dit“, *met* „mit“, *set* „sit“ og Gengivelse af rundet Vokal i „meget“: *møget*, desuden udstrakt enklitisk Brug af Pronominet *det*, *den*: *ligget*, *stichen*, *diellen*, *lægget*, *lærret*, *tageret*, *læseret* o. s. v. og — i Modsætning til 3. H., men ikke til 1. og 2. H. — en i høj Grad mislykket Stræben efter at skrive Rigsdansk: paa næsten hver Side træffer man Usikkerhed i Kønsbestemmelsen og i Brug af Endelses-e. Exempler: *en alter . . . den kaldte de*; *en sorgfuld hierte*; *en smuck gallebarn*; *en deglig soelskin*; *paa skole lofften*; *det hiede ild* o. s. v.; — *sin hænder*, *sin øyen*, *en vilse tegn*, *en har* „Hare“, *korne* „Korn“, *fanere* „Faner“, *klock* „Klokke“, *nøt* „Nytte“ o. s. v., o. s. v. Endvidere — ligeledes i Modsætning til 3. H. — en udbredt Tvelydning af lange Vokaler: *tien* „Ten“, *stien* „Sten“, *sy* „se“, *sier* „ser“, *mieste* „meste“, *holie* „Hø-le“, *lie* „le“, *bied* „bed“, *hiell* „hel“, *den liede* „den lede“ o. s. v., *guod* „god“, *buod* „Bod“, *lou* „Lo“, *skouen* „Skoen“, *thou* „to“, *kou* „Ko“, *tou* „at to“ o. s. v.

3. Haand kan vel ogsaa have enkelte Former, der tyder paa jydsk Oprindelse, som *denne sted*, *en kand øll*, *en schaalle øll*, men de halvhundrede Sider, der er skrevet med denne Haand, viser en ganske afgjort større Beherskelse af Rigssproget end hele den øvrige Del af Afskriften. Karakteristisk for 3. H. er desuden en udbredt Brug af intervokalisk Konsonantfordobling; Former som *erre*, *werre*, *berre*, *dørre*, *derforre*, *borgerre*, *hørrer*, *armhullerne*, *daller*, *schaalle*, *pigger*, *baggen*, *uæderqvegge*, *fadder* o. s. v. har næsten Regelmæssighedens Præg, mens de hos de andre Hænder kun findes sporadisk. Endvidere kendes denne Haand paa Stavemaaden *ehr* for *er* (undertiden ogsaa *ehre*

for alm. *erre*) og *æ(e)* for langt *e*: *græben*, *stænis*, *mæer*, *ræen*, *hæed*, *allæniste* o. s. v. (derimod *ede* „æde“ olgn.).

1. og 2. Ha and viser ligesom 4. Haand en fremherskende Mangel paa Sikkerhed i Kønsbestemmelsen og i Brugen af Endelses-*e*: *det evige pine*, *det evige glæde*, *den bryllup* (1. H.), *denne huuß* . . . *den*; *denne gulff*; *dampet* „Dampen“, *den græs*; *kierck* „Kirke“ (2. H.).

Naar de ortografiske Ejendommeligheder optræder i afgjort forskellig Grad hos de forskellige Skrivere, er det en Selvfølge, at deres større eller mindre Udbredelse maa skyldes Skriversne, og at man altsaa som foran nævnt ikke i den bevarede Afskrift af Visitatsbogen har noget gyldigt Udtryk for Palladius' egen Skriftform.

III.

Men selv om Skriverens Sprogbrug har gjort sig gældende overfor Lydbetegnelse og grammatiske Former, tør man ingenlunde slutte, at de har foretaget Ændringer i Ordforraad og Ordføjning. Sammenligningen mellem vort Hs. og Jørgen Sadolins Udskrift vidnede da ogsaa tvertimod om Afskriftens verbale Overensstemmelse med Originalen (se foran S. 5). Den gængse Opfattelse er imidlertid en anden.

Da Sv. Grundtvig udgav Visitatsbogen, satte han sig som Maal: at fremstille denne i den Form, hvori den var kommen fra Forfatterens Haand. Paa Grundlag af Palladius' trykte Skrifter ændrede han nu Haandskriftets Ortografi, Lyd- og Bøjningsformer. Men han blev ikke staaende derved. I de Skrifter, hvor Palladius havde benyttet Visitatsbogen, mente han at finde Visitatsbogens oprindelige Form; han indsatte derfor i sin Udgave den trykte Texts Ordlyd i Stedet for Haandskriftets, og da denne paa mange Punkter afveg fra Trykkets, sluttede han, at Afskriverne i det Hundredaar, der laa mellem Palladius' Affattelse og den bevarede Afskrift, havde handlet med Texten efter Forgodt-befindende. Ud fra denne Anskuelse ændrede han da ogsaa,

hvor der ingen trykt Text var at støtte sig til, Afskriftens Ordlyd, naar et Ord var ham ukendt, naar et Udtryk forekom ham ukorrekt, en Ordføjning syntes ham for løs, o.s.v., o.s.v.

De Udgaver, der er fremkommet efter Grundtvigs: Rosenbergs og P. K. Thorsens, er (for Rosenbergs Vedkommende helt, for Thorsens i det væsentlige) kun moderniserede Optryk af Grundtvigs Parafraze, ligesom denne i al senere videnskabelig Benyttelse af Visitatsbogen er blevet citeret uden mindste Forbehold; man er gaaet ud fra som utvivlsomt, at Grundtvig havde Ret i, at det var Haandskriftet, der i Tidens Løb var blevet forvansket, mens de trykte Skrifter havde bevaret den oprindelige Text. I denne Opfattelse har jeg ogsaa selv været hildet (se f. Ex. foran Bind IV, 84 og 204), men en omhyggelig Sammenligning mellem de forskellige Textgrundlag har vist, at de Bøger, i hvilke Palladius har benyttet Visitatsbogen, alle meddeler Visitatsbogtexten i en til Bogbrug revideret Form, mens Hs.'et meddeler Texten i den primære Form, hvori Palladius har nedskrevet sit Foredrag.

Det maa være tilstrækkeligt her at fremdrage Forholdet for de tre Skrifers Vedk., hvori større Stykker af Visitatsbogen er benyttet.

1. *Bogen om Drukkenskab.*

Som omtalt (Bind IV., 201 ff.) er Palladius' Fortale og Tillæg sindrigt sammenføjet af Stykker fra Visitatsbogens Kapitler Om Samkomme, Om Brudeoffer og Om Band (se Oversigten IV, 204). Af Afvigelser skal nævnes¹:

I Haandskriftet staar, at Ægtefolk skal være ét; de skal have *én kirche, én predichstoell, funt, alteret*, i Bogen er *alteret* rettet til det korrekte: *oc Altere*; i Hs. siger Palladius til Kvinden: du skal *stille det* (∴ dit) *hierte mund och gierninger der hen, at du schulle langt heller være død, oc ligge her udj denne kiæregaard, end du schulle fortørne din*

¹ En udførlig Jævnførelse mellem Hs.'et og Bogen findes i Noterne, ndf. S. 191 ff., 217 og 220 f.

hosbond; i Bogen tydeliggøres *der hen til emod din kære hosbonde*, og den stedlige *Farve*, der er over Udtrykket *her udj denne kiæregaard* almenføres til *i keregaarden*. I den følgende Sætning har Hs. den lidt sjuskede Konstruktion: *saa langt schal det være fra, at du schalt staa udj nælse som senep*; i Bogen korrigeres Udtrykket til: *saa langt skal det være der fra, at du skalt staa hannem vdi Næsen som sinnep*; i Hs. hedder det om Hustruen: *om hun kand iche aldelis vere effter din vilie . . . at du schalt iche strax vere en løffue . . . met hug oc stich*, i Bogen rettes det første *iche* til *iche end* og det andet til *icke derfaare*, endvidere udvides *din vilie* til *dit sind oc villie*, *vere en løffue* ændres til det korrekte *bliffue som en Løffue*, og det lidt slangagtige *hug och stich* korrigeres til det gængse *hug och slag* — alt Rettelser, som er meget naturlige, naar hastigt nedskrevne Optegnelser til et Foredrag revideres til Brug for Trykken, mens det vilde være lidet rimeligt, om Ændringerne var gaaet den omvendte Vej. — Hs.'et fortsætter: *du skal bære over med hende, dils bedre du farer med hinde* o. s. v., Bogen indfører den forbindende Konjunktion: *Thi diss bedre etc.*; videre har Hs.'et: *hun skal besidde himmeriges rige met dig*, Bogen tilføjer betænksomt: *(om du iche forkaster din part)*, hvorefter Palladius slutter med Ordspøget: *mand skall jo holde aff den kledebon hand haffuer nest sig* (Hs.), i Bogen med Tilføjelse af det rel. Pron.: *som han haffuer nest sig*. — Ganske paa samme Maade i det følgende Afsnit. Hs.'et har: *det huß din kiere høstrue oc børn er udj*, Bogen: *det Huss, som din kære Hustru* o. s. v. Samme Rettelse findes to Gange (S. 102 L. 26 og 30), hvad der viser, at Tilføjelsen skyldes en systematisk Revision, Udeladelsen ikke en Skrivets Hastværk. I samme Afsnit er Haandskriftets lokalfarvede *dette gudz huß* rettet til det almentgældende *Guds Huss*, Konjunktionen *men* er indsat, og Haandskriftets skødesløse Sammenblanding af bestemt og ubestemt Form (jfr. *funt, alteret* ovf.) i Forbindelsen i *kiøbsted eller paa landzbyen* er rettet til *i Købstedden eller paa landsbyen*; omvendt er senere Hs.'ets *i kiøbsted heller paa landzbyen* rettet til *i Købsted eller paa Landzby*. — I næste Afsnit er Talesprogets *den thid de lagde eders hender sammen, och bleff tho æctefolch* rettet til det grammatisk rigtigere: *den tid mand lagde* o. s. v. og *bleffue* o. s. v.; Haandskriftets *den mindste penning du kunde affle tilsammen, da schulle halffdielen vere hendes* er rettet til *. . der aff skulde* o. s. v., og Hs.'ets *naar en schalch rømmer fra huß oc hiem* er mildnet til *naar en mand rømmer* o. s. v.

Ligesom Haandskriftet har bevaret Udtryk som *denne kirkegaard, dette gudz huß*, der viser Palladius talende i Kirken, saaledes har det, i Modsætning til Bogens Text, bevaret den direkte Henvendelse: *Derpaa kunde i vel forstaa* o. s. v., hvor Bogen har: *der paa hand mand io forstaa* o. s. v.

I samme Afsnit har Hs.'et *slemme och demme, oc sla . . udj din hals*; i Bogen rettes *oc sla* til *ia sla*, hvorved Klimax pointeres. Hs.'et har *driche valle oc vand foret igien*, Bogen ombytter det mundtlige *foret* med det skriftlige *derfaar*. Hs.'et har *huad gielde, det (o: dit) hierte vinder dig vdoffuer*, Bogen: *huad gelder det, at dit hierte* o. s. v. Hs.'ets *hiem till deris børn och biering* er udvidet til: *hiem til deris bo oc bygge, at vare paa deris biering*. Hs.'et har *aalkrager*, i Bogen er dette nærmere udført til *Ølkrager (Aalekrager skulde ieg sige)*. Sammenligning mellem Menneskene og „en Hob Aalekrager“ findes ogsaa andetsteds i Visitatsbogen, se S. 122 L. 33; det er da rimeligt, at dette Billede først er faldet Palladius i Pennen, mens Branderen er kommet til senere.

I det følgende er Talesprogsstrukturen *vor sogneprest hand predicher* rettet til *vor Sogneprest prediker*; det overflødig Udtryk *om dagen* (jfr. Noten S. 194) er slettet; Sætningen *hand siger* o. s. v. er knyttet til den foregaaende ved Tilføjelse af Konj. *i det*; og den lidt løst sammenføjede Slutning; *da fich hun saavel af dette tistøll, ieg sidder och slar i mig her, oc hun sidder hiem och tørster igien* er udformet grammatisk og indholdsmæssigt til: *da finge hun saa vel som ieg aff dette gode Tyskøl, Jeg sidder her oc slaar i mig, oc hun sidder hiemme oc tørster ind til hun faar aff Bermen*.

Ligesom *oc sla* ovf. var rettet til det retoriske *ia sla*, saaledes er her Hs.'ets: *faa hand skam den tiff . . Den ormekrop* rettet til *Ah den Tiuff . . O du Ormekrop*; og svarende til den indskrænkende Parentes ovf. (*om du icke forkaster din Part*) har Bogens Text her: *saa vil det gaa dig (vden du retter oc bedrer dig)* overfor Hs.'ets: *saa vil det gaa*. Desuden er Hs.'ets *naar din høstrue oc børn gaa ind i himmerige paa den dag for deris throe* tydeliggjort til *. . paa Dommedag oc bliffue salige ved Troen*; endvidere er Hs.'ets noget kraftige *du skiudes hoffuetkoldtz ind i helffuede* lempet til *du skalt nedskiudis vdi Helffuede*; det stedbestemte *i denne kirkegaard* er (som ovf.) ændret til det almengyldige *i lorden*, Hs.'ets *saa bitterligen* er udvidet til det tautologiske *saa bitterlige, oc saa amodelige* o. s. fr.

Hvis Hs.'ets Udmaling er for drastisk, er den svækket i Bogen; saaledes har Hs.'et: *naar di klapper effter dig med skoffuelen her paa denne kieregaard, och din naboer och gienboer staa hoß din graff oc holde kaaben for munden och lade som di græde, oc de lie fuldhøyt der under neden, och ere fuld glade at de ere bleffne aff med dig*, men Bogen: *naar de klappe effter met Skullen, och dine Naboer och genboer staa hoss din graff oc ere glade, at de ere bleffne vdaff met dig*. I den fig. Skildring har Hs.'et: *noch vaare de gamble, det haffde veret bedre, at de haffde veret borte for thi aar siden, huor laa de och røffues som hunde och katte, huer mand haffde vidunder aff dem*; men Bogen kun: *gamel vaar hand nock, det haffde været bedre, at hand haffde været bortte for x Aar siden*; samme Sted er Hs.'ets en *dieffuels mand lempet til en skarns mand*, for her som andre Steder at undgaa at nævne Djævelen.

I Stykket om Samkomme (ndf. S. 143 f.) staar der i Hs.'et: *lad huer være god for sig, hvilket i Bogen udvides med oc ver du god for dig*; videre har Hs.'et: *sidder iche oc regner op fra den ene byende och til den anden som de ugudelig gjør, hvilket i Bogen nærmere udformes til som de wgudelig, hine Bagtalere oc Baguaskere gøre*, ligesom Hs.'ets *siunger en god viße i Bogen udvides til siunger hellige Psalmer oc quæder gode viser*. Som ovf. er dernæst grove Udtryk dæmpede. Hs.'ets *de self er allermeest beskyt* er i Bogen rettet til *. . allermest besmittede*, Hs.'ets Beskrivelse af, hvordan Manden og Konen ligger tilsammen i Sengen om Morgenen, er udeladt i Bogen o. s. v. Endelig er som ovf. den mere mundtlige Stil erstattet med en mere skriftlig. Saaledes har Hs.'et: *Forvar eder at i iche sidde natthen offuer oc slemme, alle natdriche o. s. v. er aflagt*; i Bogen forbindes de to Sætninger med Konj. *thi*. Hs.'et har: *der vil iche andet bliffue aff*, Bogen: *der vil iche andet vorde aff o. s. fr.*

2. *Tvende Traktater*. Som omtalt (Bind IV, 84 f.) er Stykket om „*Trøst for Barsel Quinder*“ taget fra Visitatsbogens Kapitler Om Kvindeoffer, Om Barselkvinder, Om navnløse Børn og Om Kirkegang. Af Sammenstillingen mellem Haandskriftets Text og Texten i *Tvende Traktater*, ndf. S. 195 og 202, vil det ses, at Fremgangsmaaden er den samme som ved Bogen om Drukkenskab.

Hs.'et har — for at nævne nogle Exempler — *døde det barn bort*, Bogen derimod Skriftformen: *Der som dit barn end døde bort*; Hs.'et: *udj christen kieregaard*, Bogen det højtideligere: *udi de Christnes Kerregaard*; Hs.'et: *iomfru Maria søgte Elisabett*, Bogen: *Jomfru Maria søgte sin frenche Elisabet*; Hs.'et: *paffuens folch, som iche motte lide æcteskab*; *hoererj . . motte di vel lide*, Bogen: *. . men horeri o. s. v.*; Hs.'et: *du haffuer iche lius, vand, kappe hehoff*, Bogen: *. . liuss, vand eller kappe o. s. v.*; Hs.'et: *du maa ikke forkaste, din barns liff, heller din barns christendomb, det heder at friste Gud*, Bogen: *. . dit barns liff eller dit barns Christendom. Thi det er at friste Gud.* — Desuden er, som i Skriftet om Drukkenskab, alle stedbundne Udtryk almengjort: Hs.'ets *Lige som . . ieg miste mit liff for mit embede skyld* er rettet til *lige som . . en Siele sørger miste sit liff for hans embede skyld*; Hs.'ets *her vdi funten* er rettet til *udi funten o. s. v.* — Et Sted er i „Tvende Traktater“ en hel Passus indføjet om Begravelse af uøbte Børn. Hs.'et har: *Barnet skal jordes udj christen kieregaard med andre børn, som døbte er, mens Bogen efter „Kerregaard“ indføjer flg. Forbehold: dog vden Tienerens neruerelse, vden ringen, siungen, och anden stats, at Daaben iche der offuer skal komme vdi foract o. s. v.*

Af Ændringer i Benyttelsen af Kapitlet om Kirkegang kan nævnes: at det vistnok lidt dagligdags Udtryk at komme *offuen sengkled* (jfr. „komme ud af Dynerne“) er rettet til *komme offuen senge*, at det vel mest paa Landet kendte Udtryk *eche eller arbeide* er ændret til det mere almenbrugte *becki eller arbeyde*, og at Udtrykket *och hand skal iche ride dig hende i næsen* er tydeliggjort til *oc ride sin Hustru dig i næsen*.

3. *Om Sværgeren og Banden*. I Fortalen til dette Skrift er Kapitlet om Band benyttet (se IV. Bind S. 272), og benyttet ganske paa samme Maade som de ovf. anførte Stykker af Visitatsbogen (se Noterne til S. 136, L. 21—S. 137, L. 23, ndf. S. 216 f.). Exempler:

Hs.'ets *den søndag for juul och den søndag for paasche* er tydeliggjort til *den Søndag nest faare Jul, oc den Søndag nest faare Paaske*, Hs.'ets *Opremsning aabenbarlig manddrabere, hoerkarle, skiorleffnedtz folch, boles folch, aabenbarlig slemmer och demmer, aabenbarlig løgnere, bander, oc svermere* er ændret stilistisk, saa Vægten lægges

paa „Bandere og Sværgere“, idet Fortalen til „Sværgen og Banden“ har: *icke aleniste Mandrabere, Horetaalck, skørleffnis faalck, Bolere faalck, Item slemmere och demmere, Løgnere etc. men ocsaa Bandere oc Suærere* [om dette sidste Ord se Bem. i Noterne ndf. S. 216]; Hs.'ets ligefremme Benævnelse *mange schoch dieffle, en schoch dieffuel* er i det trykte Skrift afdæmpet til *mange skaacker, it skaack aff de onde* (jfr. Udeladelsen af Ordet Djævel i Skriftet om Drukkenskab). Hs.'ets mundtlige Udtryk *gid* er rettet til det boglige *Gud giffue*, hvorefter er tilføjet: *Gud beuare oss, siger ieg end en tid*. Hs.'ets *huilcken hob maa der vere ind* („end“) *igien, du haffuer at fare med* (med Udeladelse af det rel. Pron.) er korrigeret til *Huilcken hob . . som du haffuer* o. s. v. Flere Steder er Texten nærmere udført i Fortalen end i Hs.'et (se Noterne anf. St.).

Man prøve i alle de her nævnte Exempler at tænke sig Bogens Text som den oprindelige, Hs.'ets som den sekundære, og man vil se, til hvilket urimeligt Resultat man vilde naa. Ikke desto mindre har Grundtvig som Regel fulgt de trykte Skrifter, og de senere Udgivere har, helt eller i alt væsentligt, fulgt Grundtvig. I den Grad er Grundtvigs Parafraze blevet kanoniseret og Hs.'ets Text blevet negligeret, at videnskabelige Ordbøger har benyttet de af Grundtvig konstruerede Ord som fuldgyldig Hjemmel for, at vedkommende Ord fandtes i Palladius' Original-Manuskript, mens adskillige af de i Hs.'et forekommende Udtryk slet ikke er medtaget i Ordbøgerne.

Jeg har dvælet saa længe ved hele dette Spørgsmaal, fordi det er af afgørende Betydning for de Udgiverprincipper, man anvender ved Visitatsbogen, om man opfatter Skødesløsheder og grammatiske Fejl som tankeløse Afskriveres Forvanskning af Forfatterens oprindelig veludarbejdede Text (saaledes som den er bevaret i de i andre Skrifter trykte Partier), eller om man mener, at det mangelfuldt udformede just er Udtryk for et primært Trin i Skriftets Udvikling — skyldes Forf.s første hastige Nedskrivning (til eget Brug), mens Korrektheden i de trykte

Stykker skyldes et omhyggeligt Gennemsyn foretaget just med Trykningen for Øje.

Har man den Opfattelse, at vi i det bevarede Haandskrift har Palladius' Text, saadan som han har nedskrevet den (kun afvigende herfra ved, at en Skriver kan have læst et Ord galt olgn.), og at den løse grammatiske Sætningsdannelse o. s. v. er Udtryk for, at Nedskriften ikke var beregnet til Tryk, da maa det filologiske Krav være at bevare Texten intakt.

Men naturligvis maa man ogsaa da have sin Opmærksomhed henvendt paa, at Afskriverne kan sjuske, springe Ord over, læse fejlt, skrive tankeløst, og, hvor man mener Fejlen er Afskriverens, søge at føre Texten tilbage til den Form, den har haft fra Forf.s Haand.

Dette Princip har været det ledende ved nærværende Udgave.

IV.

Om den Maade, paa hvilket Princippet er udført i Enkeltheder, skal følgende meddeles:

1. Udgaven gengiver Hs.'et bogstavret og tegnet.

Dog har det været umuligt at skelne mellem store og smaa Bogstaver; efter gængs Brug er derfor stort Begyndelsesbogstav anvendt i Egennavne og efter større Skille tegn, i alle andre Tilfælde bruges lille Begyndelsesbogstav.

Endvidere er Forkortelser opløst uden at markeres, hvorfor her skal gøres nærmere Rede for Forkortelsernes Art og Omfang. Som de facsimilerede Gengivelser viser, bruger ingen af Skriverne Forkortelser i større Udstrækning, og i de allerfleste Tilfælde er der overhovedet ingen Tvivl om deres Opløsning. Saaledes opløses *edr*¹, *klædr*, *stedr* o. s. v.: *eder*, *klæder*; *stedr*; *haffr*, *bliffr*, *offr* o. s. v.: *haffuer*, *bliffuer*, *offuer*; *sig*, *synds* o. s. v.: *siger*, *synders*; *hād* *mē*, *ō*, *sōme* o. s. v.: *hand*, *mēn*, *om*, *somme*; *rettighz*, *sam-*

¹ Forkortelsen er uden Hensyn til de forskellige palæografiske Former betegnet ved en Streg over det foranstaaende Bogstav.

vittighz o.fl.: *rettighed, samvittighed; vingr̄dsmend, kieregr̄d* o.fl.: *vingaardsmænd, kieregaard; Ch̄r., Ch̄rm, patern̄: Christus, Christum, paternoster.* I enkelte Tilfælde kan en Forkortelse opløses paa flere Maader: *pr̄st* kan baade opløses *pr̄æst* og *prest*, *pr̄diche* baade *pr̄ædiche* og *prediche*, *q̄nde* baade *quinde* og *quinde*; da Haandskriftet har begge Former, naar disse Ord skrives helt ud, vilde det give et urigtigt Indtryk ved Opløsningen at foretrække den ene Form; jeg har derfor valgt at opløse det forkortede Ord i Overensstemmelse med det nærmest staaende uforkortede. Paa samme Maade er *helffued̄, forhaabend̄, konḡ* opløst *helffuedis, forhaabendis, konges*, og *und̄, kiøbsted̄, sted̄* opløst *under, kiøbsteder, steder* (ikke *unde, kiøbstede, stede*) i Overensstemmelse med tilsvarende uforkortede Former. — Tallene 2, 3, der i Hs. et flere Steder skrives 2̄, 3̄, gengives 2, 3 (ikke *tuende, trende*), da Stregen er af ren grafisk Art; den findes ogsaa over 7, hvor der jo ikke kan være Tale om, at den skulde have lydlig Betydning.

Brugen af latinske Bogstaver markeres ikke i Udgaven. Disse er nemlig i Hs. et anvendt ganske sporadisk og som ren Pryd (af og til i Overskrifter, til Fremhævelse af enkelte Ord *Fader Vor, Fersleff* o. fl.), derimod er der end ikke Tilløb til en Begrænsning af lat. Skrift til Navne og Fremmedord. (Enkelte lat. Bogstaver, særlig *e*, findes hyppigt i Ord, der ellers skrives med gotisk Skrift; dette gælder navnlig i 4. Haand). — Heller ikke Brugen af *ę* (*e caudata*) er markeret i Udgaven, idet denne Type bruges ganske i Flæng med *æ*.

Medens Skriften for alle fire Hænders Vedkommende i det Hele maa betegnes som tydelig, giver enkelte Bogstaver Anledning til Tvivl; dette gælder først og fremmest *e* og *n*, der i 4. Haand ofte er ganske ens, saa kun Sammenhængen viser, om der skal læses *n* eller *e*. Hvor Sammenhængen lige saa vel tillader det ene som det andet Bogstav, maa Gengivelsen blive usikker; om der f. Ex. S. 65 L. 35 skal læses *i gode christen* eller *i gode christne*, om der

S. 76 L. 10 skal læses *eene* eller *enne* o. s. v., kan ikke afgøres. Tvivlstilfælde, der er af sproglig Interesse, er derfor nævnt i Noterne. — Ogsaa Skriftformen for n og u gør det undertiden umuligt at bestemme, hvilket Bogstav Skrивereren har ment. Alle Udgivere har saaledes læst *knulhusit i Roskild*, mens Talen utvivlsomt er om Kulhuset, skrevet *kuulhusit* (se Noten til S. 140 L. 16 og jfr. Noterne til S. 39 L. 1 og S. 97 L. 18). — Endvidere maa det nævnes, at det meget ofte er vanskeligt at vide, om et Spatium mellem første og andet Led af et sammensat Ord er at opfatte som Mellemrum mellem to Ord eller blot mellem to Bogstaver; man kan intet slutte af de Steder, hvor Skriftformen er utvivlsom: Ord som Kirkeværger, Sognedegn skrives ligesaa hyppigt utvetydigt i ét Ord som i to Ord; men just derfor er det da heller ikke af Betydning, om man, hvor Hs.et har Mellemlommer, i Udgaven gengiver disse paa den ene eller anden Maade. —

Endelig skal det bemærkes, at svarende til Udgavens *fch* har 2. og 3. Haand en Skriftform, der nærmest ligner *lh*, men er en i 17. og 18. Aarh. ikke ualmindelig Form for *sch*, hvorfor den uden videre er gengivet saaledes. I 4. Haand forekommer denne Form kun sporadisk (*halche* S. 104 L. 19 hvormed kan jævnføres *huilhen* S. 107 L. 20 og *oh* S. 83 L. 25 — i Udgaven gengivet *schalche, huilchen, och*), i 1. Haand slet ikke, idet Lydforbindelsen *sk* her altid skrives *lh*.

2. Textrettelser er kun foretaget i de faa Tilfælde, hvor det efter Udgiverens Mening ikke blot var utvivlsomt, at der i Hs.et forelaa en Fejl fra Afskriverens Side, men ogsaa var sikkert, hvorledes Fejlen skulde rettes. Enhver saadan i Texten indført Rettelse er markeret ved en Stjerne (foran det rettede Ord, eller — hvor det formodes, at et Ord er oversprunget — mellem de to Naboord).

For det første er aabenbaare Skrivefejl rettede; Exx: *paa heeden paa* for **gaa heeden paa* (S. 29 L. 21), *sim velmacht* for **sin velmacht* (S. 31 L. 25), *med bleff* for **men bleff* (S. 51 L. 12), *sognedegs* for **sognedegns* (S. 96 L. 4), *skiu-*

dem dem for *skiuder dem (S. 99 L. 8) o. e. a.; dernæst utvivlsomme Læsefejl; Exx: med aarlou at fiige for med aarlou at *sige (S. 29 L. 31), jacht eller anden fødsell for jacht eller anden *sødsell „Syssel“ (S. 42 L. 22), i kunde forrige for eders siæle for i kunde *sorrige for eders siæle (S. 81 L. 6), gud haffuer . . stirtt æcteskab, for *stictt („stiftet“) æcteskab (S. 106 L. 23), hvortil ogsaa kan regnes tiit for *tiil „Til“, Tilje“ (S. 27 L. 28), ender for *ruder (S. 28 L. 23), som lang for *jam lang,, jævnlang“ (S. 29 L. 19), dennem for *demmen (S. 30 L. 10), forch for *sorgh (S. 72 L. 22); endvidere er oversprungne Ord indføjet, naar Tvivl var udelukket: *till (S. 30 L. 12), *vi (S. 120 L. 7), *er (S. 121 L. 26 og S. 133 L. 4), *de (S. 133 L. 5), *hand (S. 133 L. 19), *i (S. 133 L. 35) o. e. a.; endelig er nogle meningsløse Fejl, der synes at skyldes Hørefejl (ved Diktat) rettet: at høre . . blod aff for at *tøre . . blod aff (S. 128 L. 3), at i for at *de (S. 27 L. 6, S. 28 L. 31, S. 49 L. 21, S. 129 L. 30).¹ — Meningsforstyrrende Tegnefejl er rettede, uden at Rettelsen er markeret i Texten.² — I det hele er Rettelser

¹ Foruden de nævnte Fejl kan anføres, at Konj. at adskillige Steder er brugt ganske meningsløst for og (se Noterne til S. 96 L. 24, S. 112 L. 26, S. 115 L. 13) vel ved Konfusion af Konj. og Infin. Part. at, hvilken sidste jo udtales [å] ligesom Konj. og; jfr. Noterne til S. 53 L. 18 og S. 70 L. 6. En Skriftform som *leffnitz lifue* for *leffuendis lifue* forklares ogsaa lettest ved Lydsammenfald (lõwnslyw), se Noten til S. 31 L. 30, ligesom *siger* (sier) for *ser* (sier) S. 130 L. 9. Var nu alle disse Fejl samlet i et enkelt Afsnit, og fandtes der i dette ingen udprægede Afkriver- eller Læsefejl, vilde Formodningen om, at vedk. Afsnit var dikteret, støttes stærkt. Hørefejlene og Læsefejlene er imidlertid saa nogenlunde jævnt fordelt; man maa derfor antage, at Haandskriftet er fremkommet ved en Skiften mellem Afskrivning og Diktat, hvis Hørefejlene da ikke er tilfældige Afskriverfejl; at de skulde stamme fra Forlægget (som i saa Fald naturligvis ikke kunde være Palladius' Orig.-Ms.), mens Læsefejlene skulde stamme fra Afskriveren af det bevarede Hs., synes mig lidet sandsynligt.

Som Hørefejl maa ogsaa nævnes *at de* (S. 52 L. 35) og *at i* (S. 81 L. 6), der burde være rettet til henholdsvis *at i* og *at de*, mens Fejlen kun er meddelt i Noterne; jfr. desuden Noten til S. 33 L. 18.

² Da man saaledes ikke af Texten kan se, hvor Tegnefejl er rettet, skal Stederne her nævnes: S. 31 L. 7, S. 44 L. 14, S. 45 L. 22 og 24,

kun foretaget i et halvt Hundrede Tilfælde, iberegnet Tegnrættelser, men at der mange flere Steder findes Afskrivningsfejl i Hs.et, er sikkert; blot er det tvivlsomt, hvori Fejlen bestaar.

Saaledes omtales S. 60 L. 25 en Kirkeby paa Sjælland, der i Hs.et skrives *Brierby*. En saadan Kirkeby findes ikke og fandtes ikke. Formen maa skyldes en Skrive- eller Læsefejl; men det er uvist, om Orig. har haft *Bierby* (ell. lign.), hvor *iee* da er læst *rie*, eller *Braeby* (ell. lign.), hvor *aae* da er læst *ier*; begge Fejl er let forklarlige, og indholdsmæssigt kan Palladius ligesaa vel have hentydet til en nylig afsluttet Visitats i *Bjergby* som i *Broby*. Jeg har da, uden at bemærke noget i Texten, ladet Hs.ets *Brierby* staa, men kommenteret Fejlmulighederne i Noterne. — S. 37 L. 7 staar der, at man skal give Alterklæderne *til de siuge vdi hußarmet her udj sognen*. Et Subst. *hußarmet* findes ikke, men at Ordet maa betyde „Fattiggaarden“ er utvivlsomt. Jeg formoder, at Palladius har brugt det dengang almindelige og endnu i Jydsk kendte Ord *armhuset*, saaledes at her foreligger en Omstillingsfejl, maaske under Paavirkning af det i Visitatsbogen hyppigt forekommende Ord for fattig *husarm*; men Rettelsen syntes mig ikke saa sikker, at jeg mente det forsvarligt at indføre den i Texten, som jeg derfor har ladet urørt, mens Forslaget er anført i Noterne. — S. 128 L. 3 staar der, at man, naar Budet fra Fattiggaarden kommer, skal tage *en sengkled, et laggen . . forkled, halskled at dem hiem till de fattige*. Mellem *at* og *dem* er aabenbart oversprunget en Inf., men om denne har været *giffue* eller *fli* ell. a., kan jo ikke afgøres. Jeg har derfor i Texten blot anbragt en Stjerne.

S. 46 L. 6 og 11, S. 52 L. 4, S. 57 L. 18, S. 62 L. 4, S. 65 L. 17, S. 76 L. 13, S. 100 L. 20, 21 og 23, S. 101 L. 27, S. 115 L. 14, S. 116 L. 14, S. 117 L. 13 og 35, S. 128 L. 11, S. 131 L. 19 og 22, S. 134 L. 21, S. 135 L. 12, S. 136 L. 5; jfr. desuden Noterne til S. 39 L. 11, 19 og 28, S. 46, L. 30, S. 55 L. 15, S. 56 L. 24, S. 69 L. 25, S. 81 L. 8, S. 86 L. 10, S. 97 L. 28, S. 104 L. 11, hvor Rettelse ikke er foretaget, men hvor Meningen kræver en eller anden Ændring i Tegnsætningen.

Overalt hvor jeg har ment, at der var Fejl i Hs.ets Text, men ikke har følt mig sikker paa, hvorledes Fejlen burde rettes, er Fejlen altsaa bevaret i Texten, mens Forslag til Rettelse findes i Noterne.¹

Iøvrigt er mange Fejl rettet allerede i Hs.'et. Dels findes Rettelser med de forskellige Skrivers egen Haand (bortset fra Rettelser in scribendo); disse Rettelser skyldes formentlig, at Skrivers selv ved Gennemsyn er blevet opmærksomme paa Fejlene²; men dels findes Rettelser med anden Haand end Skrivers; de fleste af disse Rettelser er foretaget med andet Blæk af en bestemt samtidig Haand; i mange Tilfælde er de indføjet i Texten paa aaben Plads; Skrivers har altsaa ikke kunnet læse et Ord, og Retteren (i det flg. betegnet R¹) har da efter Forlæggel tilskrevet Ordet. Saaledes har R¹ indføjet *hiffgippe* (S. 33 L. 9), *fremmelse* (for *fermelse) (S. 34 L. 34), *lætt* (S. 42 L. 12), *tychkerit* (S. 44 L. 35), *tydigen krøge* (S. 49 L. 23), *effuenendis* (S. 63 L. 35) ofl. Under disse Forhold maa der tillægges ham Autoritet; jeg har i det hele og store betragtet hans Rettelser som Del af Hs.'et og derfor indføjet dem uden at mærke dem med Stjerne i Texten, hvorimod der er gjort Rede for dem i Noterne saavel som for Skrivers Rettelser (se S. 33 L. 4—5, S. 34 L. 30, S. 35 L. 2, S. 35 L. 16, S. 35 L. 24, S. 38 L. 16, S. 38 L. 19, S. 42 L. 9, S. 42 L. 33, S. 86 L. 4, S. 89 L. 27)³.

¹ Se Noterne til S. 57 L. 26, S. 58 L. 28, S. 63 L. 1—2, S. 65 L. 10, S. 67 L. 9, S. 69 L. 1, S. 76 L. 21, S. 76 L. 30, S. 80 L. 3, S. 81 L. 1, S. 86 L. 12 og 30, S. 90 L. 16, S. 94 L. 31, S. 102 L. 36, S. 103 L. 3, S. 104 L. 4, S. 106 L. 3, S. 107 L. 9, 18 og 21, S. 113 L. 19, S. 115 L. 10, S. 118 L. 3, S. 119 L. 25 og 26, S. 120 L. 28, S. 121 L. 1, S. 125 L. 16, S. 130 L. 9, S. 131 L. 13 og 13 f., S. 133 L. 6—7, S. 138 L. 2, S. 144 L. 2, S. 145 L. 8.

² Se Noterne til S. 29 L. 11 og 25, S. 31 L. 21 og 23, S. 33 L. 2, S. 39 L. 4 o. s. v. — En Del Steder er det oprindelig skrevne fjernet med Radervand, og Texten er overskrevet med Skrivers Haand, se f. Ex. Noterne til S. 74 L. 31 og 33, S. 75 L. 3, S. 101 L. 6, S. 103 L. 17, S. 106 L. 31, S. 146 L. 30.

³ Det maa fremhæves, at R's Haand ikke er saa karakteristisk, at man med Sikkerhed kan afgøre, at de nævnte Rettelser altid skyldes ham. Her er kun Tale om en Sandsynlighed.

R¹'s Rettelser er dog ikke undtagelsesløst fulgt i Udgaven, da Texten i nogle Tilfælde synes at have en ældre Form. Naar saaledes Afskriveren har *blyff* „Bly“ (S. 27 L. 29) i ubestemt Form, som Stedet fordrer, men dette af R¹, der har følt sig stødt ved den urigtige Stavemaade, ændres til bestemt Form *blytt*, bør den opr. Text vistnok bevares; eller naar Afskriveren har den gamle og dialektiske Brug af Verbet „neje“ i Sætningen „naar Præsten nævner Jesu Navn, *da schulle i alle neye*“, medens R¹ streger *neye* over og erstatter det med det gængse *knæle* (S. 34 L. 22), vilde det ogsaa være urimeligt at følge ham, ligesom naar han retter et gammelt *giffuis* „gives til sammen“ til et nymodens *giffits* (S. 35 L. 29 og 34), eller *de arme bønder* til *de fattige bønder* (S. 42 L. 21).¹

En Del Rettelser kan ikke personfæstes; de skyldes muligvis Skriveren selv, muligvis R¹, muligvis Tredjemand, se f. Ex. Noterne til S. 30 L. 23, S. 35 L. 29, S. 36 L. 12, 16 og 23, S. 43 L. 18, S. 92 L. 10 og 23 o. fl. — Ganske enkelte Steder, hvor Skriveren har ladet Plads aaben, synes Lakunen at være udfyldt af Anders Hegelund, se saaledes Noterne til S. 32 L. 5, S. 41 L. 32, S. 51 L. 2.

Foruden de her omtalte samtidige Rettere har der endnu været en Retter (i det flg. betegnet R²) af langt senere Dato. Hans Rettelser er indskrænket til Hs.'ets første Sider (ndf. S. 25—30). Grundtvig identificerer hans Haand med Langebeks, hvad dog ikke kan afgøres med Sikkerhed. At Rettelserne først er fra 2. Halvdel af 18. Aarh. kan derimod bevises. I den ndf. omtalte Afskrift af vort Hs. fra c. 1750 (K.), der slavisk medtager alle Ændringer i Hs.'et, er der ikke taget Hensyn til en eneste af R²'s Rettelser, saaledes at det maa anses for givet, at disse ikke har eksisteret, da Afskriften blev taget. Imidlertid er disse Rettelser ikke vilkaarlige, men maa (i hvert Fald delvis) være foretaget efter et Haandskrift, der er gaaet tilbage til Palla-

¹ Se endvidere Noterne til S. 27 L. 22 og 23, S. 31 L. 9, S. 37 L. 11, S. 38 L. 5 og 12, S. 40 L. 20, 26 og 29.

dius' Orig. En Sammenligning med Sadolins Udskrift viser nemlig, at for de Sætningers Vedkommende, der overhovedet findes hos Sadolin, stemmer R²'s Rettelser nøje med Sadolins Text (se Noterne til S. 25 L. 24 og 26). Rettelserne er dog kun indført i nærv. Udg.s Text, hvor Ordføjningen krævede det (jfr. Noterne til S. 25 L. 7, 8, 10; S. 26; S. 27 L. 3, 6, 7, 9, 11, 13; S. 30 L. 8).

3. Det bevarede Hs. er forsynet med talrige — men meget ulige fordelte — Randnoter. Da det er tvivlsomt, i hvor vid Udstrækning disse skyldes Palladius (jfr. Indledn. til Grundtvigs Udg. S. XXX), er de i nærv. Udg. ikke optaget i Texten, men meddelt som Tillæg (ndf. S. 228 ff.).

V.

Af Visitatsbogens Hovedhaandskrift (Thott 2041^b. 4°) findes flg. Afskrifter og Uddrag:

1. Et af Biskop L. Harboe i Midten af 18. Aarh. foretaget tysk Uddrag i Harboes Samlings-Hs. om Palladius, NkS. 2710. III. 4°. Dette Uddrag er bl. a. benyttet af A. C. L. Heiberg i hans Palladius-Biografi i Theol. Tidsskr. 1840.

2. Et ligeledes fra 18. Aarh. stammende dansk Uddrag i NkS. 1130. 4°, udgivet i Kirkehist. Saml. II. 560 ff.

3. En fuldstændig Afskrift — i nærv. Udg. betegnet K — fra 18. Aarh., nu i Kristiania Univ. Bibl. (Nr. 72. 4°). At Grundlaget er Thotts Hs., tør bl. a. sluttes af, at et Kongebrev fra 1580, der i det Thott'ske Samlings-Hs. følger lige efter Visitatsbogen, men naturligvis intet har med denne at gøre, er medtaget i K. Iøvrigt er saa at sige alle Fejl i vort Hs. blindt afskrevet eller taabeligt rettet. Som Prøve paa Hs.'et er dets 1. Textside gengivet i Facsimilie (Bilag 6).

Det er en Selvfølge, at de hernævnte Hs.'er er uden Værdi for Fastsættelsen af Visitatsbogens Text.

VI.

Om Visitatsbogens store Betydning som kirke- og kulturhistorisk Kildeskrift er det udenfor nærv. Indled-

nings Plan at tale. Kun skal det fremhæves, at Bogen sikkert langt fra er udtømt som Kilde til Oplysning om Reformationstidens Samfundsforhold og hele aandelige Liv. De ndf. givne Kommentarer vil formentlig kaste nogle Strejflys over Omraader, hvor Visitatsbogen hidtil kun er lidet nyttet.

Lige saa stor Betydning har Visitatsbogen til Oplysning om det danske Sprogs Udvikling — grammatisk, lexicalsk og stilistisk. Men en fyldestgørende Fremstilling heraf vilde forde, at man skildrede Visitatsbogen i sit Milieu, d. v. s. saa' den dels som Led i Palladius' samlede Produktion, dels i Forhold til Reformationstidens øvrige folkelige Litteratur. En saadan Skildring kan naturligvis ikke gives her. Det skal blot nævnes, at naar Visitatsbogen, der jo er et af Palladius' ældste Skrifter, uden Sammenligning er det litterært set ypperste, han har skrevet, skyldes dette, at det er blevet til under det levende Arbejde med Stoffet og ikke er nogen Forhaandsudarbejdelse skrevet sammen i et Studerekammer. Det, at Palladius hele Tiden føler sine Tilhørere nærværende, præger baade Form og Indhold og frier Visitatsbogen for det tunge theologiske og dogmatiske Apparat, der tynger hans senere Skrifter. Baade Ordforraad og Udtryksform synes i dette Skrift hentet lige fra hans Hjemstavns Muld.

Men det, der har skabt Visitatsbogens Ry, er dog hverken dens kirke- og kulturhistoriske eller den sproghistoriske Betydning; det er dens rent menneskelige Værd, — det Vidnesbyrd, den frembærer om en Mand, hvis Sans var aaben, og hvis Hjerte var rummeligt, skønt han sandelig ikke, som han skrev, levede i Evangelii klare og lyse Dag, men midt i Hexeprocessernes Mørketid.

